

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ, КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

THE CONCEPT AND FEATURES OF COUNTERINTELLIGENCE PROTECTION OF STATE SOVEREIGNTY, CONSTITUTIONAL ORDER AND TERRITORIAL INTEGRITY OF THE STATE

Павленко В.П., науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем гарантування державної безпеки України – дослідженню поняття й особливостей контррозвідального захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності держави України. Обґрунтовано, забезпечення та захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності є одним із ключових завдань державної влади, а також залишається гострою проблемою сучасної міжнародної політики. В умовах гібридних війн, сучасного інформаційного суспільства, протистояння політичних систем та світової економічної кризи процес отримання, систематизації, аналізу й оцінювання інформації контррозвідального характеру є невід'ємною складовою частиною діяльності національної спецслужби щодо гарантування безпеки людини, суспільства, державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності держави.

Аргументовано, що у процесі проведення аналізу контррозвідального захисту необхідно наголосити на тому, що під ним розуміється гарантування безпеки особи, державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності від протиправних посягань. Тобто контррозвідальний захист здійснюється Службою безпеки України в разі наявності ознак складу злочинів. Виділено основні завдання контррозвідального захисту, а також класифікацію щодо здійснення контррозвідальних заходів. Автором обґрунтовано, що контррозвідальний захист уповноважених органів полягає у сполученні як гласних, так і негласних методів та способів роботи з використанням переважно таємних, прихованих від інших осіб, прийомів для досягнення своїх намірів. Проаналізовано, що основним способом здійснення контррозвідального захисту є проведення оперативно-розшукових заходів, перелік яких встановлений законом. У статті автором, на основі аналізу чинного законодавства та спеціальної наукової літератури, подано визначення поняття контррозвідального захисту.

Ключові слова: контррозвідальний захист, контррозвідальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, державна безпека, загрози.

This article is devoted to one of the current problems of state security of Ukraine – the study of the concept and features of counterintelligence protection of state sovereignty, the constitutional order and territorial integrity of the state of Ukraine. Reasonably, the issue of ensuring and protecting state sovereignty, constitutional order and territorial integrity is one of the key tasks of state power, and also remains an acute problem of modern international politics. In conditions of hybrid wars, modern information society, confrontation of political systems and world economic crisis, the process of obtaining, systematizing, analyzing and evaluating counterintelligence information is an integral part of the national intelligence service to ensure human security, society, state sovereignty, constitutional order and territorial integrity of the state. It is argued that analyzing the counterintelligence protection, it is necessary to emphasize that it means ensuring the security of the individual, state sovereignty, constitutional order and territorial integrity from unlawful encroachments. That is, counterintelligence protection is provided by the Security Service of Ukraine in the presence of signs of corpus delicti. The main tasks of counterintelligence protection, as well as the classification of counterintelligence measures are highlighted. The author substantiates that the counterintelligence protection of authorized bodies consists in combining both overt and covert methods and methods of work with the use of mostly secret, hidden from other persons, methods to achieve their intentions. It is analyzed that the main way of carrying out counterintelligence protection is to carry out operative-search measures, the list of which is established by law. In the article, the author, based on the analysis of current legislation and special scientific literature, provides a definition of counterintelligence protection.

Key words: counterintelligence protection, counterintelligence activity, operative-search activity, state security, threats.

Постановка проблеми. У сучасних умовах складна економічна, політична, соціальна ситуація, а також події, які відбуваються на Сході України, мають безпосередній вплив на сталий розвиток держави і можуть бути використані іноземними спеціальними службами, окремими організаціями, групами осіб для здійснення протиправних посягань на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність української держави. А тому, з урахуванням цього, а також першочергової необхідності подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності держави України, особливої актуальності набувають питання правового й організаційного забезпечення діяльності держави, які спрямовані на гарантування державної безпеки, суверенітету, державного ладу та територіальної цілісності, захисту законних інтересів держави і прав громадян від розвідально-підривної та будь-якої іншої протизаконної діяльності іноземних спеціальних служб, окремих організацій, індивідуальних осіб або груп у межах встановленої компетенції. З огляду на специфіку охорони соціальних цінностей та гарантування належної безпеки в сучасних умовах розвитку держави та суспільства, зумовлюється доцільність дослідження поняття та виявлення особливих характеристик контррозвідального захисту державного суверенітету,

конституційного ладу і територіальної цілісності держави України. Питання забезпечення та захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності є одним із ключових завдань державної влади, а також залишається гострою проблемою сучасної міжнародної політики. Необхідність захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності держави України породжує актуальність такої безпекової складової частини, як контррозвідальний захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням окремих особливостей здійснення контррозвідальної діяльності присвячено велику кількість наукових праць багатьох науковців. Науково-теоретичну базу для написання даної статті становлять праці А.В. Ватраль, О.В. Кожелянко, Р.М. Кравченко, В.М. Редкоус, О.М. Рєзнік, Є.Д. Скулиш, О.О. Степанченко, О.В. Шамара, О.М. Юрченко й інших.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження поняття й особливостей контррозвідального захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності держави України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному проміжку становлення української держави,

що відбувається в умовах зовнішньої агресії, активізації розвідувально-підривних посягань, особливо актуальним залишається питання контррозвідувального захисту національних інтересів України від наявних загроз. Варто відзначити, що питання вдосконалення законодавчого регулювання здійснення контррозвідувальної діяльності в сучасному правовому суспільстві постійно перебувають у полі зору не лише національних науковців, але й практиків. Так, О.В. Кожелянко у своїй роботі зазначає, у результаті зробленого аналізу наукових праць радянських часів, що контррозвідувальний захист визначався сукупністю дій контррозвідувальних підрозділів, сутність яких полягала в негласному запобіганні посяганням, виявленні та припиненні посягань спецслужб іноземних держав на державну безпеку шляхом застосування спеціальних сил та засобів, форм та методів [1, с. 213].

А.В. Ватраль досліджує сучасний стан правового регулювання контррозвідувального пізнання як важливої складової частини контррозвідувальної діяльності, у своїй роботі зазначає, що усунення прогалин правового регулювання пізнавального процесу в контррозвідці є запорукою успішного вирішення завдань у сфері гарантування державної безпеки України [2]. На думку автора, за умови, коли державна безпека характеризує ступінь захищеності держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, головними напрямками діяльності щодо гарантування її безпеки можна вважати своєчасне прогнозування та виявлення відповідних загроз, ужиття заходів щодо їх попередження й усунення, а також створення та підтримку в належній готовності сил та засобів, які для цього призначені [3, с. 365]. Висхідним поняттям для терміна «контррозвідувальний захист» є «контррозвідувальна діяльність».

Так, відповідно до Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26 грудня 2002 р., контррозвідувальна діяльність визначається як спеціальний вид діяльності у сфері гарантування державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України, своєчасне виявлення таких загроз [4]. М.С. Романов у своєму дослідженні зазначає, що особливістю контррозвідувальної діяльності як об'єкта правового регулювання виступає необхідність здійснення практичних заходів із метою виявлення та припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб і запобігання їй, для чого потрібно створити належні сприятливі правові умови, які б найкраще сприяли підрозділам контррозвідки щодо виявлення та недопущення фактів розвідувально-підривної діяльності з боку іноземних спецслужб [5, с. 5]. У п. 2 ст. 6 даного Закону закріплено положення про те, що одним із видів контррозвідувальної діяльності є контррозвідувальний захист органів державної влади, розвідувальних та правоохоронних органів, охорони державної таємниці, а також контррозвідувальне забезпечення інформаційного, економічного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів і їх об'єктів, національної системи зв'язку, Збройних сил України й інших військових формувань, які утворені відповідно до законодавства України, військово-технічного співробітництва, дотримання міжнародних режимів нерозповсюдження [4]. Служба безпеки України (далі – СБУ) на підставі ст. 5 даного Закону є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності. Отже, згідно із Законом України «Про контррозвідувальну діяльність», СБУ – єдиний орган в Україні, який відповідає за розвиток та зміцнення контррозвідувального захисту держави. Правовий статус

СБУ визначається Законом України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., у ст. 1 якого зазначається, що Служба безпеки України – державний орган спеціального призначення, наділений правоохоронними функціями, який гарантує державну безпеку України [6]. Щодо цього О.М. Резнік і Н.С. Андрійченко у своїй роботі відзначають, що одним з обов'язків, який суттєво вирізняє СБУ з-поміж діючих державних органів, є контррозвідувальна діяльність [7, с. 158].

До того ж у науковій літературі зазначено, що ефективність функціонування Служби безпеки України щодо реалізації прав і свобод людини залежить від послідовності дій органів і підрозділів, а також участі конкретного співробітника в даному процесі [8, с. 36]. О.О. Степанченко досліджує поняття контррозвідувального захисту й у своїй роботі зазначає, що контррозвідувальний захист має державний характер, тому що здійснюється як в інтересах, так і за встановленими державою правилами спеціально уповноваженим державним органом, діяльність якого має суто правовий характер, оскільки здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства. У зв'язку із цим контррозвідувальний захист є одним із видів правоохоронної діяльності, оскільки містить функції спеціальних органів державної влади з метою охорони права шляхом застосування заходів юридичного впливу в порядку та відповідно до вимог, встановлених законом [9, с. 308].

Варто зазначити, що основним способом здійснення контррозвідувального захисту є проведення оперативно-розшукових заходів, перелік яких встановлений Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. [10]. Лише за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів досягаються поставлені цілі, через які спеціально уповноважений державний орган здійснює контррозвідувальний захист.

Отже, у процесі проведення аналізу контррозвідувального захисту можна констатувати, що це гарантування безпеки особи, державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності від протиправних посягань. Тобто контррозвідувальний захист здійснюється Службою безпеки України в разі наявності ознак складу злочинів. Проте, як зазначається в літературі, оперативно-розшукова діяльність підрозділів Служби безпеки України, які здійснюють контррозвідувальний захист держави, може вийти за межі відповідних складів злочинів, за умови лише наявності ознаки суспільної небезпеки, і в цьому разі органи, у компетенції яких здійснення оперативно-розшукової діяльності, під час вирішення завдань контррозвідувального захисту, після отримання іншої інформації про дії чи події, які загрожують суспільству та державі, доводять її до відома відповідних органів державної влади або державних установ [11, с. 65]. Поняття контррозвідувального захисту тісно пов'язане з його завданнями, до яких, відповідно до Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», належать:

- виявлення, усунення загроз щодо безпеки України, запобігання таким загрозам;
- виявлення й ідентифікація осіб, які своїми діями створюють загрозу безпеці України, а також припинення їхньої протиправної діяльності або запобігання їхнім протиправним діянням;
- здобуття інформації про діяльність (бездіяльність), події, які створюють загрозу безпеці України з боку як спеціальних служб іноземних держав, так і організацій, окремих осіб або груп осіб.

Першочерговим завданням контррозвідувальних служб є запобігання проникненню іноземних розвідувальних служб, а також політичних рухів і груп у державні організації, які підтримуються іноземними розвідувальними службами, збройні сили та цивільні відомства, які знаходяться як у державі, так і за її межами, з метою залучення у шпигунство, політичні перевороты або диверсії [12].

Контррозвідальний захист є невід'ємною частиною всього процесу роботи спецслужб, розробленого з метою підтвердження достовірності отриманої інформації шляхом багаторазового здійснення перевірки як інформаторів, так і джерел походження даної інформації. Діяльність контррозвідки відрізняється від діяльності спецслужб загалом, яка спрямована на виявлення загрози, яка походить від ворожих розвідальних служб або недержавних угруповань, і на часткове реагування на це. Результати діяльності контррозвідки зазвичай не виявляються в короткі терміни, хоча деякі винятки існують, проте розслідування контррозвідальних служб не можуть бути лімітовані довільними тимчасовими рамками.

Варто відзначити, що одним із ключових питань у сфері гарантування державної безпеки, якому належить важливе місце в системі контррозвідальної діяльності, є питання класифікації щодо здійснення контррозвідальних заходів.

Так, у ч. ч. 4 та 5 ст. 8 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» [4] закріплено поділ на гласні та негласні контррозвідальні заходи. Що стосується гласних контррозвідальних заходів, то зазначається, що вони передбачають використання відкритих / офіційних форм та методів роботи у сфері гарантування державної безпеки.

Негласні контррозвідальні заходи здійснюються із залученням осіб, які конфіденційно співпрацюють із контррозвідальними органами та підрозділами, а також із використанням оперативних, оперативно-технічних та спеціальних сил і засобів. Порядок використання негласних методів та засобів під час здійснення контррозвідальної діяльності визначається Законом України «Про контррозвідальну діяльність», нормативно-правовими актами Служби безпеки України [4].

Тобто контррозвідальний захист уповноважених органів полягає у сполученні як гласних, так і негласних методів та способів роботи з використанням переважно таємних, прихованих від інших осіб, прийомів для досягнення своїх намірів. Негласний характер роботи в поєднанні з адекватними методами покликаний швидко й ефективно боротися із загрозами національній безпеці, коли за допомогою застосування гласних способів неможливо досягнути бажаного результату. Зазвичай методи контррозвідального захисту застосовуються лише за умови, коли відсутні інші способи та можливості досягнення поставлених цілей. Водночас, оскільки контррозвідальний захист здійснюється у відкритому демократичному суспільстві, то він допускає і певну, хоча й обмежену, гласність проведеної роботи.

Варто відзначити, що основним способом здійснення контррозвідального захисту є проведення оперативно-розшукових заходів, перелік яких визначається в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [10]. Лише за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів досягається поставлена мета, заради якої спеціально уповноважений державний орган здійснює контррозвідальний захист. Дана мета закріплена в Конституції України шляхом ієрархії цінностей, де на першому місці – інтереси людини і громадянина. Контррозвідальний захист і оперативно-розшукові заходи в його системі здійснюються з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності держави України від злочинних посягань.

Варто погодитися із твердженням окремих дослідників, які у своїй роботі зазначають, що відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» контррозвідальні заходи спрямовані на досягнення встановленої законодавством мети оперативно-розшукової діяльності. Проте це не стосується контррозвідальної діяльності загалом [13, с. 131].

До того ж оперативно-розшукові заходи фактично здійснюються встановленим колом суб'єктів для досягнення мети і виконання завдань контррозвідальної діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність – це система пошукових, розвідальних та контррозвідальних заходів. Контррозвідальна діяльність здійснюється за допомогою використання системи, що включає в себе контррозвідальні, пошукові, режимні й адміністративно-правові заходи. Отже, пошукові та контррозвідальні заходи входять до системи як оперативно-розшукової, так і контррозвідальної діяльності.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» [4], Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [10], передбачається, що під час контррозвідальної діяльності органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України мають право: здійснювати оперативно-розшукові заходи з використанням оперативних та оперативно-технічних сил та засобів; проводити контррозвідальні операції та відповідні оперативні й оперативно-технічні заходи з метою своєчасного виявлення і припинення розвідально-підривної, терористичної та іншої протиправної діяльності, що створює загрозу державній безпеці України, запобігати такій діяльності; виявляти, фіксувати та документувати гласно і негласно розвідальні, терористичні й інші посягання на державну безпеку України, вести їх оперативний облік; використовувати документи, що зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідальну діяльність; витребувати, збирати та вивчати, у разі наявності визначених законом підстав, відповідні документи та відомості, які містять інформацію про діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, розміри та джерела їхніх доходів, з метою запобігання розвідальним, терористичним та іншим протиправним посяганням на державну безпеку України, припинення таких посягань. Однак у даному переліку прав органів, підрозділів та співробітників Служби безпеки України важко виокремити ті заходи, які можна назвати суто контррозвідальними, за винятком контррозвідальної операції.

Отже, на підставі положення ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідальну діяльність» [4], що стосується прав органів, підрозділів та співробітників Служби безпеки України щодо здійснення оперативно-розшукових заходів у процесі контррозвідальної діяльності, можна відзначити, що оперативно-розшукові заходи спрямовані на досягнення мети контррозвідальної діяльності, встановленої законодавством.

Крім того, як зазначає у своїй роботі В.В. Тишук, система контррозвідальної діяльності передбачає здійснення режимних і адміністративно-правових заходів, які взаємопов'язані один з одним і направлені на забезпечення низки адміністративно-правових режимів у сфері захисту державної безпеки [14].

Тобто контррозвідальна діяльність за своєю суттю є стратегічним інструментом національної безпеки, проводиться з метою виявлення, оцінки, нейтралізації та використання загроз зовнішньої розвідки [15, с. 7].

Поділяємо позицію Р.М. Кравченко про необхідність ужиття дієвих заходів щодо вдосконалення загальнодержавної системи забезпечення контррозвідального режиму загалом в Україні [16, с. 113], про що свідчить Концепція забезпечення контррозвідального режиму в Україні, затверджена Указом Президента України від 6 жовтня 2017 р. № 310/2017 [17].

Даною Концепцією передбачається застосування організаційних форм, що спрямовуються на забезпечення ефективного функціонування механізму своєчасного виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці України, запобігання таким загрозам, припинення розвідальних, терористичних та інших небезпечних протиправних посягань

спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих індивідів чи окремих груп щодо державної безпеки України, ліквідація умов, що їм сприяють, або причин їх виникнення.

Висновки. Отже, із цією метою вважаємо, що першочерговим напрямом підвищення ефективності контррозвідального захисту є внесення змін до чинного законодавства України щодо визначення основних завдань, повноважень та функцій суб'єктів системи забезпечення контррозвідального режиму в Україні, а також поси-

лення юридичної відповідальності за порушення у сфері дії окремих їхніх елементів.

На основі проведеного дослідження можна зазначити, що контррозвідальний захист – це система оперативно-пошукових, контррозвідальних та інших заходів, що здійснюються гласно і негласно шляхом виявлення загроз щодо безпеки України, запобігання таким загрозам, виявлення та припинення протиправної діяльності осіб або груп осіб, а також здобуття інформації про окремі дії чи події, які створюють загрозу безпеці держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кожелянко О.В. Щодо визначення понять методів та заходів контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності у системі забезпечення державної безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. Т. 1. С. 211–215.
2. Ватраль А.В. Сучасний стан правового регулювання контррозвідального пізнання. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/5_2017/part_2/53.pdf (дата звернення: 19.03.2021).
3. Ватраль А.В. Важливість наукових досліджень контррозвідального пізнання для забезпечення державної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 364–367. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/96.pdf (дата звернення: 19.03.2021).
4. Про контррозвідальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89.
5. Романов М.С. Контррозвідальний режим в Україні: функції та призначення в умовах військової агресії Російської Федерації. С. 1–11. URL: <https://core.ac.uk/reader/286382169> (дата звернення: 19.03.2021).
6. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.
7. Резнік О.М., Андрійченко Н.С. Специфіка адміністративно-правового статусу СБУ як суб'єкта захисту фінансової системи держави. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 156–160.
8. Погорілко Б.Ф., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ : Ін Юре. 1997. 240 с.
9. Степанченко О.О. Понятійно-категорійний апарат контррозвідального захисту Службою безпеки України економіки держави. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 1. С. 307–313.
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
11. Редкоус В.М. Опыт законодательного регулирования контрразведывательной деятельности в государствах-участниках СНГ. *Право и государство*. 2007. № 12. С. 63–68.
12. Olson James M. 2001. A Never-Ending Necessity. The Ten Commandments of Counterintelligence. Washington D.C. : Studies in Intelligence. CIA. URL: https://www.dni.gov/files/NCSC/documents/archives/10CommandmentsofCI_cind-2002-01-05.pdf (дата звернення: 19.03.2021).
13. Юрченко О.М., Скулиш Є.Д., Шамара О.В. Розвиток правової системи розвідальної, контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 10. С. 129–138.
14. Тищук В.В. Види та класифікація контррозвідальних заходів у діяльності Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrcum_2018_3_11 (дата звернення: 19.03.2021).
15. Mark L. Reagan. Introduction to US counterintelligence. 1 July 2005. p. 41.
16. Кравченко Р.М. Щодо деяких підходів до вдосконалення контррозвідального пошуку органів військової контррозвідки СБ України з урахуванням аналізу законодавства США. *Інформація і право*. 2019. № 2 (29). С. 106–114.
17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року «Про Концепцію забезпечення контррозвідального режиму в Україні» : Указ Президента України від 6 жовтня 2017 р. № 310/2017. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.03.2021).